

Косметичні зміни в органах влади, якими сподівалися обмежитися ліберальні противники царату, відбулися вже до кінця березня. Але революція тривала. Основні національні, соціальні та економічні протиріччя, які призвели до лютого вибуху, залишилися неподоланими. Попереду була нова боротьба.

Список використаних джерел та літератури

1. Снегов О. За владу Рад / О. Снегов // Вінниччина: Літ.-худ. альманах. — Вінниця, 1957.
2. Подольские губернские ведомости. — 1917. — 2 марта.
3. Лейбельман И. Воспоминания печатника / И. Лейбельман // Наша кузница. — 1922. — № 5-7.
4. Снегов А. Боевое прошлое. Октябрьская Социалистическая революция на Подолии (Воспоминания участника) / А. Снегов. — [Машинопись]. — [Б. м.], [1957].
5. Тарнопольский Л. Жовтень на Вінниччині / Л. Тарнопольский, С. Федулкін. — Вінниця, 1927.
6. Держархів Вінницької області, ф. П-138, оп. 2, спр. 65.
7. Финне К. Н. Русские воздушные богатыри И. И. Сикорского / К. Н. Финне. — Белград, 1930.
8. Юго-Западный край. — 1917. — 7 марта.
9. Держархів Вінницької області, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 22.
10. Юго-Западный край. — 1917. — 9 марта.
11. Юго-Западный край. — 1917. — 9 марта.
12. Фёдоров Ф. А. Воспоминания / Ф. А. Федоров // Центральный державный архив громадських об'єднань, ф. 59, оп. 2, спр. 5.
13. Держархів Вінницької області, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 3.
14. Свободный голос. — 1917. — 28 марта.
15. Держархів Вінницької області, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 1.
16. Свободный голос. — 1917. — 19 марта.
17. Держархів Вінницької області, ф. Д-262, оп. 1, спр. 22.
18. Свободный голос. — 1917. — 16 марта.
19. Юго-Западный край. — 1917. — 12 марта.
20. Спогади С. Русової, читані на засіданні наукової шкільної Ради Кам'янецького університету 24 липня 1921 р. / С. Русова // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. Х, № 6357-6358.

Богдан Луговий,
кандидат історичних наук,
доцент, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін
ВП НУБіП України «Бережанський
агротехнічний інститут»

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

У статті узагальнено та проаналізовано ідейно-концептуальні засади та організаційні принципи ведення фінансово-економічного розвитку військових поселень в Київській та Подільській губерніях у 1836-1866 рр. Розкрито процес формування та обсяги загального, позичкового грошового та іншого капіталу військових поселень та офіцерського допоміжного капіталу.

Ключові слова: військові поселення, поселянин, загальний капітал, позичковий грошовий капітал, господарсько-матеріальна база.

На Правобережній Україні в першій половині XIX ст. визначальні позиції в економічному розвитку краю займала польська шляхта та єврейське населення. З переходом регіону до Російської імперії з'явилася потреба змінити цю ситуацію на користь нової влади, створити нову військову силу на цій місцевості. З метою полегшення утримання військ, які постійно перебували в Київській і Подільській губернії, було прийнято рішення організувати тут військові поселення. Ще одним завданням, яке прагнула реалізувати тогочасна влада, було спрощення управління конфіскованими маєтками учасників польського повстання 1830-1831 рр. Отже, зі створенням військових поселень у Київських і Подільських губерніях царський уряд намагався вирішити декілька гострих проблем, що стояли перед ним у той час.

Розвиток господарської системи поселень був підкріплений формуванням власних фінансових ресурсів. Фінансові потоки військових поселень становили один загальний капітал. Складовими цього капіталу були поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний капітал, артільні кошти нижчих чинів, кошти, які виділяла держава та ін.

Питання економічного розвитку та грошових надходжень у фінансову систему військових поселень Київської та Подільської губерній є мало висвітленими в сучасній історичній науці. Окремі фрагментарні відомості загального характеру містяться у працях Т. Д. Липовської [3], К. М. Ячмені-

хіна [14], Т. Н. Кандаурової [2] та ін. Монографія В. Л. Цубенко висвітлює основні принципи утворення та функціонування офіцерського допоміжного капіталу та позичкового грошового капіталу військових поселень [13]. Першоджерелами в даній проблемі є справи Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві [10, 12].

На початку формування поселенської системи від конфіскованих маєтків надійшло 511880 руб. сріблом, 1293297 руб. асигнаціями в казну військового відомства. З них 74165 руб. 90 коп. сріблом та 48722 руб. 66 коп. асигнаціями було виділено на утримання апарату економічного управління. На різні господарські потреби було надано 99937 руб. 20 коп. сріблом та 139483 руб. 14 коп. асигнаціями. Сплата земських повинностей становила 25523 руб. 89 коп. сріблом та 124161 руб. 49 коп. асигнаціями, що була частиною загальних коштів. На сплату боргів було витрачено 10280 руб. 81 коп. сріблом та 332103 руб. 85 коп. асигнаціями. Чистий прибуток становив 301972 руб. 58 коп. сріблом та 648825 руб. 9 коп. асигнаціями [11, с. 68].

У кожному окрузі військового поселення існував позичковий грошовий капітал. Обов'язок накопичення позичкового капіталу був покладений на військових поселенців. Для цього вони сплачували податки і працювали на користь держави. Ще однією статтею надходжень до цього фонду були кошти вилучені від продажу майна втікачів, яке продавали на аукціоні [6, с. 721]. Гроші з позичкового капіталу використовувалися для всіляких непередбачуваних потреб як особистих, так і громадських. Видавалися вони у формі позики. Особиста позика військовим поселенцям надавалися окружними комітетами за підтвердженням ротних або волосних комітетів про дійсну необхідність у допомозі тому, хто про неї просить, та про здатність його повернути дану позичку. Для військових поселенців існувало два види особистих позик з позичкового грошового капіталу: перший – для забезпечення своїх господарських потреб (купівля худоби, оновлення реманенту, купівля солі та інших необхідних домашніх запасів і речей); другий – для збільшення торгових оборотів. Для забезпечення господарських потреб кожний господар мав право отримати кредит з позичкового грошового капіталу 200 руб. без процентів, а при особливих трагічних випадках (пожежа, повінь, падіж худоби, неврожай) ще до 200 руб., але вже з них стягували 5% від суми [9, с. 61-62].

У серпні 1848 року військовим поселенцям-негосподарям було дозволено користуватися позикою з позичкового грошового капіталу на господарські потреби та на розширення торгівлі. Позики військових поселенців для торгових цілей не обмежувалися. Суми визначалися на розсуд окружних комітетів. Право позики для торговельних оборотів надавалося тільки тим, хто мав дозвіл на торгівлю від окружного комітету. Всі позики для торгівлі, не залежно від суми, надавалися зі стягненням 6% [4, с. 517].

Для повернення позичених коштів на господарські потреби військовим поселенцям визначали різні терміни. Кредит до отримання прибутків з власних виробів, надавали на термін 6 місяців. Селянам, що хотіли покращити свої господарські справи, позика надавалася на 1 рік. У випадку, якщо сума кредиту перевищувала 100 руб., то селянин був змушений погасити її впродовж наступного року. На повернення позик для торгівлі встановлювався термін 4 і навіть 2 місяці. Відстрочки за особистими позиками передбачалися для боржника у випадках довготривалої хвороби його або близьких родичів; захворювання робочої худоби або її загибелі; неврожаю на одному з полів; знищення посівів градом або дощами; пожежі, повені. Отже, цей капітал повинен був працювати на розвиток сільськогосподарської системи та торгівлі у військових поселеннях. Проте, це в більшості діяло лише на папері, селяни даними кредитами скористатися практично не могли.

Для офіцерів військових поселень у кожному окрузі був створений окремий допоміжний капітал. Початкову основу його складала сума, одержана шляхом притримання половини надбавки, яку окрім щорічної платні призначали офіцерам. Надалі примножувало цей капітал надходження сум, що становили 1/3 головного штатного окладу молодших офіцерів, яких переводили в обер-офіцери. Кожен, хто став учасником капіталу, мав право користуватися його допомогою і процентами на відповідну суму [10, с. 30].

У військових поселеннях ще одним видом капіталу були артільні гроші, що належали нижчим чинам. Кошти у випадку втечі солдата переходили в загальну артільну суму. Вони не поверталися навіть у випадку, коли втікача було знайдено. До 1849 року, якщо втікач був одружений, то ці кошти переходили дружині та дітям. А за наказом від 20 листопада цього ж року гроші в будь-якому випадку родичам не віддавали, вони переходили в економічну суму, якщо вона була наявна в роті, або в загальну артільну суму. Ще одним джерелом поповнення фінансів округів були грошові стягнення. Штрафи у військових поселеннях було явищем досить звичним. Так, селяни сплачували штраф за те, що худоба вільно ходила вулицями міст військового відомства. Розмір стягнення становив 5 коп. сріблом за велику рогату худобу та 1 коп. – за дрібну. Накладалися також штрафні санкції на поселенців за неохайне утримання дворів у місті Умані та ін.

Матеріально-продовольчою базою у військових поселеннях були господарські установи або «майновий капітал». До нього належали запасні зернові магазини і запаси фуражу. Причиною їх створення стала неможливість господарів повністю забезпечити харчами з власних запасів військовослужбовців та фуражем їх коней. З цієї ж причини запроваджувалися також громадські посіви та сінокоси у військових поселеннях [1, с. 460]. Зернові магазини створювалися із метою забезпечення належних умов зберігання

збіжжя, яке до цього часу було в скиртах на токах у незадовільних умовах. При такому способі зберігання воно псувалося. З 1845 року на поселян поклалися додаткові обов'язки обмолоту, помолу на борошно та транспортування його в зернові магазини [5, с. 427-428]. Це ще більше ускладнювало становище поселян і забирало час, необхідний для ведення свого господарства. Для держави було вигідно створення запасних магазинів, оскільки їх існування значно полегшувало утримання військовослужбовців. Запаси цих установ створювалися працею селян, однак право розпоряджатися ними належало державі а не селянинові. Також на громадські посіви в поселян забирали найкращу землю, а це ще більш погіршувало вкрай важке становище поселянина. І сам селянин, не був зацікавлений у тому, щоб всі свої запаси віддавати на користь військових та їх забезпечення.

Організуючи запасні магазини, керівництво округів прагнуло щорічно забезпечувати харчами нижчих чинів, кантоністів, круглих сиріт, а коней і волів фуражем. Запаси цих магазинів кожного року поповнювалися з нового врожаю. Ці резерви у випадку неврожаю повинні були повністю забезпечити продуктами харчування всі квартируючі в окрузі війська. Тоді ж надавали необхідну кількість насіння для засівання державних полів, а також виділяли зерно для допомоги поселянам на харчування їх родин та посіву полів. У кожному запасному магазині повинні були зберігатись запаси в такій кількості, щоб у разі потреби можна було видати по 2 четверті (148 кг) пшениці та по 2 четверті вівса на кожну особу, що була закріплена за даною установою [14, с. 240]. Проте скористатися запасними магазинами селяни практично не могли.

Корпусні командири здійснювали періодичні перевірки запасів магазинів, бо хотіли забезпечити регулярне надходження зерна, правильний його розподіл та облік наявних залишкових запасів. Про причини перевірки та її результати звітували вищому керівництву. З цих магазинів у 1854 році відправлено для військ діючої армії муки 10000 четвертей (741 т), круп 937 четвертей (69 т), вівса і ячменю 22000 четвертей (1631 т), а загалом 32937 четвертей (2441 т) [10, с. 30].

Крім цих магазинів кожний військовий поселянин був зобов'язаний мати річний запас зерна на власному току. 20 серпня 1848 року були затверджені правила видачі зерна військовим поселянам з резервних зернових магазинів. Військовим поселянам, що втратили весь або частину свого врожаю від граду або сарани, видавалася та кількість зерна, яка потрібна була до нового врожаю на прогодування поселянина і його постояльца та на новий посів. Для того, щоб поселянин отримав зерно із запасів, йому потрібно було подати дані про розміри і причини втрат у комітет округу. Всі дані округів подавали головному начальнику округів. Хліб видавали снопа-

ми, щоб поселянин сам міг обмолотити, а соломі, що залишалася, використати для годівлі худоби. Насіння на посіви видавали за умови повернення такої ж кількості з нового врожаю. Зерно, яке видавали на харчування, не повертали. Нагляд за поверненням хліба здійснювало місцеве керівництво.

Під постійним контролем Міністерства військових поселень перебувало використання та приріст грошових і майнових капіталів військових поселень, а саме: розподіл зерна з резервних зернових магазинів та запасів фуражу; законність видатків з резервних і допоміжних капіталів та реальні підстави; збільшення грошових капіталів за рахунок використання їх у кредитних установах [8, с. 154]. Поселенська грошова казна поповнювалися надходженнями з різноманітних джерел. Міністерство фінансів виділяло суму за продаж ниток у поселеннях, що входили до складу військових округів. Сюди ж надходили суми з повинностей, які виконували військові поселенці, а також проценти з капіталів, що зберігалися в державних кредитних установах.

Цей загальний капітал використовувався у двох напрямках. Перший напрямок – утримання Департаменту військових поселень, корпусу інженерів, що йому належав, і загалом на утримання та облаштування округів військових поселень. Другим напрямком було утримання квартир для квартируючих військ. Всі видатки здійснювалися за щорічними кошторисами, що їх затверджував імператор [9, с. 48-49]. З 1851 року було значно зменшено видатки округів військових поселень кавалерії. При цьому скасовували ряд посад, а також зменшували кількість нижчих чинів інвалідів, які служили, тимчасових робочих рот та ін. [7, с. 23].

Основною діючою ланкою було господарство поселянина, яке йому надавала держава. В особі військових поселян створювався особливий прошарок, що був ізольований від основної маси селянства. Саме на нього було покладено обов'язок забезпечити ефективність всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселян посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони повинні були виконувати.

Господарі з самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли. Вони були позбавлені права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Поселенці звільнялися від державних податків та податку на землю. Невійськовозобов'язані поселенці не брали участі у військових походах і навчаннях, але повинні були годувати свої сім'ї, постояльців, діючих резервістів і постійно брати участь у будівництві, транспортуванні лісу, збиранні сіна для полків, обробітку державних полів для поповнення зерном запасних зернових магазинів. Таким чином господарі відривались від хліборобства, втрачали бажання до ведення господарства, очікували певних змін і не були впевнені у своїй власно-

сті. Також на селян покладалося зобов'язання працювати на будівництвах з метою забезпечення військових необхідними приміщеннями.

Попри всі ці обов'язки поселяни повинні були також обробляти вчасно державні наділи і сінокоси. Ведення ж власного господарства відходило на другий план. А це ніяк не сприяло підвищенню ефективності господарської праці поселенців, що в результаті привело до відмови від такої системи забезпечення армії. Сусідні селяни, бачачи важке становище поселян, говорили: «У нас рай, у них — пекло». Самі ж поселяни, порівнюючи своє становище з попереднім, скаржилися, що ніде не знаходять захисту та помилування. Якщо б вернувся Потоцький, зразу понесли б його на руках [14, с. 183].

На 1840 рік у Києво-Подільських військових поселеннях діяли винокурні, пивоварні, а також поташні, миловарні, шкіряні, кінські, овечі заводи та завод рогатої худоби покращеної породи, були розвинуті такі галузі як бджільництво, садівництво. Винокурні заводи, млини, крамниці, фруктові сади і право на риболовлю віддавалося з торгів в оренду. Орендатори, що винаймали млини, зобов'язувалися в першу чергу молоти державний і поселенський хліб, отримуючи за послугу не більше 10-ї частини. У 1840 році у військових поселеннях Київської та Подільської губерній пройшли зміни. Був закритий кінський, поташний, пивоварний, миловарний і шкіряний заводи, як такі, що не приносили прибутків. Їх будівлі були пристосовані для потреб округів. Худоба із заводу була роздана поселянам для покращення породи. 16360 шт. овець із заводів, які були на території Києво-Подільських військових поселень, через малоземелля були переведені в останні 4 округи Новоросійського військового поселення.

На території військових поселень Київської і Подільської губерній діяло до 1845 року 8 винокурних заводів. Наказом військового міністра від 5 травня 1845 року всі ці заводи були закриті. З них 4 заводи планувалося пристосувати під різні приміщення для військових потреб. Для цього їх плани були передані в Департамент військових поселень. Решта заводів виявилися непридатними для подальшого використання. У зв'язку з цим їх було розібрано. Весь посуд та облаштування були продані із торгів.

Розвиток округів військових поселень відбувався в умовах практично повної ізоляції їх від інших територій країни. Система мала закритий характер, що зумовлювало деяку корпоративність воєнно-землеробського прошарку населення, представленого воєнними поселенцями. Закритість цього нового державного утворення обумовлювала і специфіку його розвитку у всіх проявах.

Отже, Києво-Подільське військово-поселення, як і всі інші, повинно було працювати на покращення рівня сільськогосподарського виробництва, економічної та фінансової системи. Більш досконалі методи ведення господарства спочатку давали кращі результати. Однак вони не могли знівелювати

таких явищ, як плановість, адміністративний метод управління, незацікавленість поселянина в покращенні результату своєї праці. Не покращували дану ситуацію і численні повинності та обов'язки, що були покладені на селян: перевезення лісу, зерна, фуражу, боеприпасів, армійського спорядження та ін. Керівництво всіляко старалося створити належні умови для ефективного ведення господарства. Для покращення породи поселенської худоби закуповувалися племінні особини. Запроваджувалися нові додаткові види діяльності: бджільництво, шовківництво, вирощування тютюну. Для збільшення загальних державних капіталів було дозволено поселянам на певних умовах займатися торгівлею. Проте перехід у купецький стан був досить важким. Такий перехід в інший стан міг бути як поодиноким, так і цілими родинами. Для цього необхідно було виконати ряд умов. Військовий поселянин, що бажав перейти в купці, повинен був сплатити в позичковий грошовий капітал свого округу 1500 руб. сріблом. Крім того, ця особа в цей же капітал повинна була сплатити за кожного зі своїх синів. Чітко розуміється, що поселянин такими коштами не оперував. У рамках військових поселень та при обмеженій специфіці товарного виробництва цей вид діяльності не давав у казну очікуваних прибутків. Тому землеробство та скотарство й надалі залишалося основними видами діяльності в поселенській системі. Такий широкий спектр господарських занять призводив до браку часу для якісного виконання всіх цих робіт. У результаті чого й спостерігається низька ефективність та занепад поселенських господарств загалом.

З початку створення даної системи велику увагу приділяли створенню грошових масивів для забезпечення квартируючої армії, поселенських господарств та управлінського апарату. Основними видами накопичення були: поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний та артильні кошти нижчих чинів. Ці фінансові ресурси доповнювалися значними матеріальними резервами. Мова йде про господарські і негосподарські будівлі, запаси зерна, фуражу та ін. Ці грошові та матеріальні фонди використовувалися для підвищення ефективності господарства поселенців, а також надання допомоги їм у разі неврожаю, природної стихії, загибелі худоби та ін. Накопичення та використання цих резервів відбувалося під пильним наглядом вищого керівництва округів.

В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізольовано. Воно переживало такі ж самі процеси як і економіка країни загалом. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом.

Список використаних джерел

1. Из записок сенатора А. Я. Стороженка. Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. — 1884. — Т. 10. — С. 447-477.
2. Кандаурова Т. Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников / Т. Н. Кандаурова // Круг идей: традиции и новации: труды Четвертой конф. ассоциации «История и компьютер». — М., 1997. — С. 175-182.
3. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине: Учебное пособие / Т. Д. Липовская — Днепропетровск: ДГУ, 1982. — 84 с.
4. О дозволеннии пользоваться ссудою из заемного денежного капитала округов военных поселений, военным поселеням нехозяевам // ПСЗРИ. II. — СПб, 1849. — Т. XXIII. — Отделение первое. — 1848. — № 22506. — С. 517.
5. О запасах хлеба и фуража в округах военного поселения // ПСЗРИ. II. — СПб, 1846. — Т. XX. — Отделение первое. — 1845. — № 19053. — С. 425-428.
6. О причислении к заемному денежному капиталу денег, выручаемых продажою с публичного торго имуществ бежавших военных поселен // ПСЗРИ. II. — СПб, 1851. — Т. XXV. — Отделение первое. — 1844. — № 24438. — С. 721.
7. О сокращении расходов по ведомству Департамента Военных Поселений // ПСЗРИ. II. — СПб, 1852. — Т. XXVI. — Отделение второе. — 1851. — № 25615. — С. 20-24.
8. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. — СПб, 1838. — 408 с.
9. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. — СПб, 1839. — 556 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК), КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к.
11. ЦДІАУК, ф. 445, оп. 1, спр. 2, 620 арк.
12. ЦДІАУК, ф. 445, оп. 1, спр. 208, 311 арк.
13. Цубенко В. Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817-1857 рр. / В. Л. Цубенко — Одеса: Optimum, 2006. — 218 с.
14. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. — Чернигов: Сіверянська думка, 2006. — 444 с.

Катерина Мельничук,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Вадим Стецюк,
кандидат історичних наук,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

КОМЕНДАНТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Приєднання Правобережної України до Російської імперії помітно вплинуло на роль і становище Кам'янець-Подільської фортеці. Упродовж XVIII ст. Кам'янець, хоч і втратив стратегічне значення, яке мав до турецького завоювання 1672 р., все ж залишався важливим фортифікаційним та гарнізонним осередком Речі Посполитої. Показово, що в місті розташовувалась одна із двох людвисарень коронної армії, а наприкінці існування Речі Посполитої, коли стала очевидною необхідність вдосконалення системи вищої військової освіти, саме адміністративний центр Поділля планувалось зробити місцем дислокації інженерної школи. Керівником гарнізону міста був комендант у чині генерал-майора, що для невеликої польсько-литовської армії було надзвичайно високим рівнем.

Після включення Поділля до складу Російської імперії кам'янецька твердиня певний час розглядалась як імовірний об'єкт модернізації, здатний стримувати значні сили противника. У 1797 р. капітан-інженер Оперман навіть запропонував проект масштабної перебудови фортеці, котрий, однак, так і не було реалізовано [3, с. 325].

Керівництво фортецею, що була одночасно фортифікаційною спорудою та військовою частиною, вимагала чималої кваліфікації. Тому командування твердинею було зосереджено в руках єдиної військово-адміністративної посадової особи – коменданта. На жаль, діяльність комендантів часів Російської імперії досі вивчена лише в загальних рисах (на відміну від кам'янецьких комендантів Речі Посполитої, діяльність найбільш відомих серед яких – К. Дальке, Я. де Вітте – достатньо детально висвітлена в науковій літературі). Наша розвідка покликана принаймні частково